

Eltink, I., *Erasmus-Rezeption zwischen Politikum und Herzensangelegenheit. Dulce bellum und Querela pacis in deutscher Sprache im sechzehnten und siebzehnten Jahrhundert* (Dissertatie Nijmegen 2006, Amsterdam, Utrecht: APA-Holland universiteitspers, 2006, xii + 470 blz., €64,-, ISBN 90 302 1278 0).

Hoe leest men een tekst? Wat begrijpt de lezer ervan en wat treft hem het meest? Wanneer de tekst wordt vertaald, hoe dicht wil en kan de vertaler dan bij de oorspronkelijke tekst blijven? Zulke vragen behandelt dit Nijmeegse germanistische proefschrift aan de hand van twee beroemde werken van Erasmus. Nu eens niet de *Lof der zotheid*, maar diens twee latere, politiek geladen publicaties: het adagium ‘Dulce bellum inexpertis’ (‘Oorlog is aange-naam voor wie hem niet heeft meegemaakt’, vanaf 1515 in de *Adagia* te vinden en in de moderne editie van de *Opera Omnia Erasmi* uit 1999 als adagium 3001 gepubliceerd), en het daarop voortbordurende, zelfstandige geschrift *Querela pacis* (*Klacht van de vrede*, 1517). Hier maant Erasmus tot vrede terwijl hij die christenen, in het bijzonder vorsten, die zich toch aan afkeurens-waardig geweld schuldig maken, aan de schandpaal nagelt. Daarbij gaat hij de vraag naar de mogelijkheid of onmogelijkheid van een rechtvaardige oorlog niet uit de weg. De auteur geeft in haar eerste, inleidende hoofdstuk een adequaat en verhelderend overzicht van de wording van Erasmus’ opvattingen omtrent de politieke en theologische problematiek rond oorlog en vrede. Ook bespreekt zij daar de verspreiding van diens geschriften over dit thema. Vier Duitse vertalingen/bewerkingen van ‘Dulce bellum inexpertis’ worden vervolgens in detail besproken: één uit de zestiende, drie uit de zeventiende eeuw. Daarbij gaat zij kort in op de contemporaine denkbeelden over het vertalen uit het Latijn in de volkstaal. Daarna volgt een uitvoerige behandeling van de Duitse vertalingen van het adagium en van *Querela pacis* vanaf 1521. Terecht wijst de auteur er op, dat deze uit het Duitse Rijk afkomstige vertalingen inzicht kunnen verschaffen in het actuele denken over oorlog en vrede aldaar in turbulente tijden: de godsdiensttwisten eerst, de Dertigjarige Oorlog en de Noordse Oorlog later. Zij betwijfelt bovendien of Erasmus’ werk inderdaad zo weinig door middel van vertalingen in het Duitse Rijk is gereciperd als wel wordt beweerd.

Ulrich Varnbülers *Der Krieg ist lustig dem unerfarnen* (1519) was het eerste grotere werk van Erasmus dat in het Duits beschikbaar kwam. Varnbüler was een kennis van de schrijver. Zijn redelijk getrouwe vertaling verscheen op een tijdstip waarop weliswaar Luthers optreden in het Duitse Rijk voor onrust zorgde, maar de oorlog tussen de keizer en de koning van Frankrijk nog niet hervat was. In 1607 verscheen een nieuwe, hier en daar licht geactualiseerde vertaling onder het pseudoniem Fridericus Cornelius von Friedensberg. Daar het pseudoniem (nog) niet is opgelost, is niet vast te stellen waarom de vertaler juist dit werk heeft uitgekozen. Dat Erasmus’ oproep tot vrede hem aansprak is duidelijk, maar zijn mogelijke andere beweegredenen blijven duister. Daarentegen is de context van Caspar Meußlers *Schöne und nachdenkliche*

Rede (1659) niet moeilijk te achterhalen: de Noordse Oorlog tussen Denemarken en Zweden (1655-1660), die ook het Duitse noorden teisterde. Meußler voorziet zijn werk van een voorwoord, geschreven door zijn geleerde oom Adam Olearius, waarin de actualiteit van het thema wordt beklemtoond. Dit is tevens het geval bij het werk van de Lübecker geleerde Joachim Gerdes, *Krieg und FriedesKlage* (1666), een vertaling die eerder het etiket van Duitstalige bewerking verdient en die eveneens onder de indruk van de Noordse Oorlog tot stand kwam. Wat betreft het taalgebruik wordt Gerdes' werk als het interessantste van de vier voorgesteld, daar hier sprake is van een zelfbewust gebruik van de landstaal als een geleerd en literair idioom dat niet onderdoet voor het Latijn.

Gerdes vertaalde samen met het adagium ook het traktaat *Querela pacis*. Daar was echter reeds een aantal vertalingen aan voorafgegaan, te beginnen met die van de humanisten Leo Jud en Georg Spalatin, beide uit 1521. Deze vertalers waren er op uit het geschrift een rol te laten spelen op het gebied der politiek (Spalatin) en pedagogiek (Jud), beide door de Reformatie gekleurd. Spalatin hoopte bijvoorbeeld door zijn vertaling de publieke discussie over de politieke kanten van de Reformatie te beïnvloeden en droeg zijn vertaling op aan Frederik de Wijze van Saksen, Luthers beschermer. De tweede helft van de zestiende eeuw alsmede de Dertigjarige Oorlog brachten nog een aantal vertalingen/bewerkingen, die gedeeltelijk waren geactualiseerd. Na Gerdes' vertalingen (1666) is het met de populariteit van de twee verhandelingen in Duitse versies wel gedaan.

De auteur verdient veel lof voor de nauwkeurige manier waarop zij steeds de Latijnse tekst van Erasmus heeft vergeleken met de vertalingen en tevens aandacht heeft geschonken aan de volkstaal als vehikel voor oorspronkelijk in het Latijn geformuleerde denkbeelden. Alleen door op deze wijze te werken kon zij vaststellen waar de vertalingen – soms door regelrechte fouten, soms door welbewuste aanpassingen – afweken van het origineel, en kon zij voorts tot belangwekkende uitspraken komen over de bedoeling en de context ervan. Met dit bijzondere proefschrift heeft zij aangetoond dat de behandelde twee werken van Erasmus over oorlog en vrede in het Duitse Rijk maar liefst anderhalve eeuw lang hun actualiteit wisten te behouden.

M. E. H. N. Mout

Mulder-Bakker, A. B., Wogan-Browne, J., ed., *Household, Women and Christianities in Late Antiquity and the Middle Ages* (Medieval Women: Texts and Contexts XIV; Turnhout: Brepols, 2005, 260 blz., €60,-, ISBN 2 503 51778 1).

This volume of essays is the outcome of a series of conferences on ‘Women in the Christian Tradition from late Antiquity to the Reformation’ held during 1992-1998. This is not the standard conference volume, however, for these articles were selected from the many contributions to those discussions because each bears on a single theme not anticipated by the series itself – the household. This issue gives the volume special interest and originality, and manages to unify a collection of essays that move from the third century to the sixteenth, from England to Byzantium, and from law code to prayer book.

As the editors point out, historians of women have generally treated the household as a socioeconomic institution rather than a site of religious experience and institutionalization. Although taken individually the essays do not fully succeed in connecting the three terms – women, Christianity, and household – in clearly patterned ways and although they are not uniformly well argued, taken as a whole they convinced this reader that we cannot understand Christianity, womanhood, or the relationship between the two in those centuries unless we examine the household both as social arena for religious experience and metaphor for Christian virtue. This review thus takes the articles as a group, regrettably but necessarily (given the constraints of space) at the expense of discussing them individually.

The volume is divided into two chronological sections, the first focusing on the late antique and early medieval period and the second on the later Middle Ages. The division is justified, the editors explain, by the fact that in the latter period the nuclear household, with the conjugal pair as its center and head, had become the dominant form. In contrast to the *domus* of antiquity, which was organized under the principle of *patria potestas* and thus gave fathers authority over their children until death, the nuclear household was relatively independent of the previous generation and more egalitarian both in social structure and in ethic. Although some of the essays argue that the latter household form held traditionally feminine values in higher regard and provided a social arena in which women could more easily take leadership in religion and social reproduction (as opposed to biological reproduction), the volume left this reader persuaded that the evidence we have does not allow us to quantify the relative extent of women’s ‘power,’ ‘authority,’ ‘influence,’ ‘contribution’ or whatever word we might use to indicate agency. The sources treat specific social milieu, not “women” as such but particular kinds of women in particular settings. They are also generically distinct; a law code, for example, provides information that is not comparable to the kind of insight provided by devotional literature, a painting, or a moralist’s tract, and it can be used alongside such sources only with great care, especially when the evidence comes from different periods and different places.